

Balázs Kata – Markója Csilla

A TOLNAY–PANOFSKY AFFÉR

NÉHÁNY ADALÉK AZ AMERIKAI MŰVÉSZETTÖRTÉNET-ÍRÁS ÉS „AZ ELVESZETT BUDAPESTI MŰVÉSZETTÖRTÉNETI ISKOLA” KAPCSOLATAINAK TÖRTÉNETÉHEZ¹

Tolnay Károly 1929-ben, Aby Warburg halálának évében érkezett Hamburgba, Erwin Panofsky hívására, hogy megkezdje négy évig tartó magántanári munkáját az alapító művészettörténészről elnevezett intézetben. Tolnay így emlékezett vissza a kezdetekre: „jött egy levél Hamburgból, amire nem számítottam. Bár tudtam, hogy ott nagyon jó könyvtár van: a Warburg Bibliothek, és egy pár nagyon kiváló művészettörténész: Gustav Pauli, Aby Warburg, Erwin Panofsky és Fritz Saxl; ajánlatuk meglepett.”² A meghívást Panofsky a magyar származású művészettörténész korábban született tanulmányaira alapozta: „Meghívtak, hogy eddigi publikációim alapján: a két Itáliában írt cikk alapján, amit a vatikáni Michelangelo-rajzokról és az Archivio Buonarroti rajzairól írtam,³ egy másik cikk alapján, amit akkor publikáltam, és Heidelbergben fejeztem be Michelangelo késői építészetéről, amivel akkoriban még nem foglalkoztak,⁴ és a Bruegel-könyvem alapján,⁵ nem akarok-e docens lenni, azaz magántanár.”⁶

Tolnay több helyen megemlékezett róla, hogy Panofsky a hamburgi habilitációs folyamatot nagyon megkönnyítette számára.⁷ Ragaszkodását jelzi, hogy a Flémalle-i

¹ A közlemény a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (Magyar Tudományos Akadémia) támogatásával készült.

² *A század nagy tanúi*. Szerk. Borus Rózsa. Budapest, 1978. 250.

³ Az addig ismeretlen rajzokra Tolnay véletlenül bukkant a vatikáni könyvtárban, illetve Firenzében. Die Handzeichnungen Michelangelos im Codex Vaticanus. *Repertorium für Kunstwissenschaft*, 48. 1927. 157–205.; Eine Sklavenskizze Michelangelos. *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, N.F. 5. 1928. 70–84.; Die Handzeichnungen Michelangelos im Archivio Buonarroti. *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, N.F. 5. 1928. 377–476.

⁴ Beiträge zu den späten architektonischen Projekten Michelangelos. *Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen*, 51. 1930. 1–48. és 53. 1932. 231–253.

⁵ *Die Zeichnungen Pieter Bruegels*. München, 1925.

⁶ *A század nagy tanúi*. 1978. i. m. 250–251.

⁷ Lackó Miklós: Tolnay Károly és szellemi kapcsolatai. *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Szerk. Lackó Miklós. Budapest, 1994. 67–96. „Panofskival jól összebarátkoztam, egészen más, mint ahogy távolról képzeltem: melegszívű és bájos ember. A vizsgát rendkívül megkönnyítette számomra.” Tolnay Károly levele Fülep Lajosnak Hamburgból, 1929. VIII. 1. In: *Fülep Lajos levelezése II. 1920–1930*. Szerk. Csanak Dóra. Budapest, 1992. 444.

mesterről és a Van Eyck-testvérekről írt könyvét egyenesen Panofskynak ajánlotta.⁸ Tolnay 1934-ben, Németország elviselhetetlen légköre miatt Párizsba költözött, ahol a Sorbonne-on tartott előadásokat.⁹ A Casa Buonarrotiban található Tolnay-hagyaték tanúsága szerint a művészettörténet fellegvárának számító Hamburgban töltött időszakban nagyon közeli kapcsolatot ápolt Panofskyval és feleségével, Dora Panofskyval, akik nem ritkán Tolnay feleségének, az olasz Rina Bartoluccinak címezték leveleiket.

Amikor a náci fenyegetés miatt megindult Európa legnagyobb tudósainak Amerikába történő kimenekítése, Tolnay is megpróbálta elhagyni a kontinenst.

A szociológus Mannheim Károly, akit még a Vasárnapi Körből ismert és Erwin Panofsky voltak a legfőbb közbenjárók ebben az ügyben.¹⁰ Tolnay levelei az egyre kétségbeejtőbb helyzetről és több állásszerzési kísérletről tanúskodnak, amelyben nem csupán a közeledő háború, hanem az általános létbizonytalansággal való küzdelem is szerepet kapott. Panofsky 1937-ben Hanns Swarzenskinek írt levele arról tanúskodik, hogy a Baselben tanító ókortudós és archeológus, a görög művészettel foglalkozó Ernst Pfuhl figyelmébe ajánlotta Heydenreich mellett Tolnayt és Wilde Jánost is. Az állást azonban Heydenreich kapta meg.¹¹ 1938-ban Panofsky újra közbenjár Tolnay érdekében, ezúttal Charles Rufus Morey-val együtt fordul a princetoni The Institute for Advanced Study igazgatójához, Abraham Flexnerhez, hogy Paul Frankl és Edgar Wind mellett az ekkor a Sorbonne-on tanító Tolnayt előadókörútra hívhassák meg. A levelek 1939. március 21-én és 22-én Boschról New Yorkban, majd 24-én Princetonban tartandó előadásokról szóltak.¹² Panofsky egy Wittkowernek írt levélben is respektussal említi Tolnayt.¹³ 1939. március 9-én azonban már indignálódva ír Wolfgang Stechow-nak Tolnay egy új publikációja, a *Le retable de l'agneu mystique des frères van Eyck* kapcsán. „Tolnay új könyve, mint mindig, most is izgalmas, de biztos, hogy téved. Pont a genti oltár szárnyát akarja leválasztani és a közepét egy ségesen Hubertnek tulajdonítja. Szerintem ez két, pusztán gyakorlati okból sem lehetséges. Először is, mert az a tudatos törés a függőlegesben és az Angyali üdvözlőnek négy mezőbe való értelmetlen felosztása teljesen megmagyarázhatatlan lenne; másodsor, amit T. persze nem tudhatott, hogy Burroughs röntgen vizsgálatának teljesen egyértelmű eredménye, hogy az egyetlen hely, ahol tényleg két figura van egymáson, az a Szent Kristóf-szárny. Bosszantó módon B. éppen ezt a felvételt nem közli, mivel az ő saját következtetéseinek is ellentmond.”¹⁴

⁸ *Le Maître de Flémalle et les Frères van Eyck*. Bruxelles, 1939.

⁹ A Tolnay életrajzára vonatkozó elsődleges forrás a vele készült életútinterjú. *A század nagy tanúi*. 1978. i. m. 231–261., illetve a Tímár Árpád által közölt három önéletrajza. *Ars Hungarica*, 9. 1981. 309–311.

¹⁰ Lenkei Júlia: Lapok a „Mindenes könyv”-ből. Tolnay Károly leveleiből és naplófeljegyzéseiből I., II. III. *Holmi*, 15. 2003. 101–116., 196–215., 359–379.; Lackó 1994. i. m. 67–96.

¹¹ Erwin Panofsky – *Korrespondenz 1937 bis 1949*. Hrsg.: Dieter Wuttke. Wiesbaden, 2003. Bd. II. 60.

¹² Uo. 144., 158.

¹³ Uo. 162.

¹⁴ Uo. 195. Itt szeretnénk megköszönni Hessky Orsolyának a német nyelvű levélrészletek fordításához nyújtott segítségét.

Panofskyt a probléma még júliusban is intenzíven foglalkoztatja, egy Wolfgang Stechownek írt levelében már Tolnay „őrült ötletéről” beszél az attribúcióval kapcsolatban: „Ennek azonban ellentmond a tény, hogy az egyetlen hely, ahol a röntgensugarak tényleg két egymáson fekvő festékréteget mutatnak ki, a Kristóf-szárny, éppen ahogy én gondoltam.”¹⁵ Ebben a kontextusban említi, hogy Tolnay ősszel egy évre Princetonba érkezik. Levelét végül azzal a keserű mondattal zárja, hogy jobb lesz, ha az Eyck-kutatástól ezennel visszavonul.

Princeton 1965-ig maradt az otthona a Tolnay házaspárnak, addig, amíg olasz állami felkérésre vissza nem költözhetek Európába, a hõn szeretett Itáliába, ahol Tolnay elfoglalta igazgatói posztját a Casa Buonarrotiban, és a Michelangelo-múzeum kialakításával nemzetközi hírû reneszánsz kutatóközpontot hozott létre.

Tolnay a források alapján számûzetésként élte meg az amerikai éveket, valószínűleg átmeneti megoldásnak gondolta az odaköltözést, és az ott töltött majd harminc év alatt többször kísérelt meg sikertelenül visszatelepülni Európába (akár a művészettörténeti tanszék vezetését is vállalta volna Budapesten). Egykori mestere, Adolph Goldschmidt rendszeresen érdeklődött hogylétéről Panofsky feleségénél, egy ilyen levélből tudjuk, hogy Tolnay első karácsonya Princetonban igencsak nehezen telt, Dora szerint nem volt elég pénze és mivel még alig beszélt angolul, nagyon magányosnak érezte magát. Dora Panofsky, aki különben Aby Warburg atlaszának egyfajta továbbgondolásaképpen művészi fotókat is készített pátoszformákról, rendkívül kedves háziasszony volt, még kötött is védenecinek. Panofskyék az emigránsok felvidítására zenés összejöveteleket rendeztek: „Mindkét fiúgyermekem Kaliforniában van, ami persze túl távoli ahhoz, hogy ilyen rövid időre idejõjjenek, de helyettük szilveszterre összegyűjtjük az összes magányos lelket, akikből itt Princetonban bőven akad, és egész este muzsikálunk, főleg Mozartot és Bachot, vagy késõi Beethovent, mivel a férjem ezen kívül szinte semmilyen zenét nem szeret.”¹⁶

Tolnay a gyakori utak, kiállításlátogatások, konferenciaelõadások, kutatómunkák során ugyanakkor szinte minden évben felkereste a vén kontinenst. Magyarországra mégis csak 1969-ben jutott el újra és egyben utoljára: a CIHA kongresszuson tartott elõadást. De ekkor már megint Európában, Itáliában élt.

Princeton ebben az idõben az európai tudósok fellegvárának számított, Tolnay sokrétû kapcsolatokra tett szert, mivel a legjelentõsebb természettudósok, a sokszor magyar származású fizikusok menedéke is Princeton volt. A második világháború elõtti levelezõpartnereivel és az emigránsokkal, amennyire a történelmi és a földrajzi körülmények engedték, Amerikában élve is igyekezett fenntartani a kapcsolatot.

Márai Sándorhoz ellentmondásos, de kölcsönös tisztelettel teli viszony fűzte. Amikor közvetlenül a második világháború után Olaszországban megismerték egymást, latba vetve minden befolyását André Gide-en keresztül megpróbálta irodalmi Nobel-díjhoz juttatni. Márai a New Yorkban történt találkozásuk során Tolnayt olyannak írja le, aki szünet nélkül Európa után vágyakozik, és alapvetõen lenézi

¹⁵ Uo. 211.

¹⁶ Uo. 234.

Amerikát. – Márai kritikus megjegyzése értelmében persze úgy, hogy élvezzi az amerikai kontinens nyújtotta szellemi és anyagi függetlenséget.¹⁷

Princetonban alakult ki mély barátsága a katolikus filozófus Jacques Maritainnel. Továbbá Lesznai Annával és annak második férjével, Gergely Tiborral is itt frissült fel budapesti, ifjúkori kapcsolata. Velük fel is újították a „régit”, 1915 körüli vasárnapokat Tolnay princetoni lakásának Ferenczy Noémi és a távol élő barátok műveivel díszített szobájában, vagy Lesznaiék New York-i otthonában.¹⁸

Az MTA Kézirattárában és a Petőfi Irodalmi Múzeumban található levelek, a Firenzében, Tolnay egykori könyvtárában őrzött könyvajándékok,¹⁹ és azok bejegyzései alapján valóban nagyon közeli kapcsolatban voltak: Lesznai még azt is megjegyezte, Tolnaynak köszönheti, hogy nem vesztette el kapcsolatát az írással, és tőle kapott impulzust regénye folytatásához.²⁰

Tolnay 1939 és 1948 között a Princeton Institute for Advanced Study munkatársa volt, majd hivatalos kutatóstátusza lejártá után, az 1948 és 1949 közötti időszakra Guggenheim, az 1949 és 1953 közötti periódusra Bollingen kutatói ösztöndíjat nyert. Ezután a Columbia University „visiting professor”-jaként tanított New Yorkban, de Princetonban élt. A tanítás napi rutinja mellett, amelynek dokumentumait nagy számban őrzi a firenzei hagyatéék (Tolnay akkurátusan gyűjtötte a hallgatók beszámolóit, névsorát), a szakmai munka és a kutatás töltötte ki mindennapjait. A legjelentősebb műveinek születése – mindenekelőtt az ötkötetes Michelangelo-nagymonográfia – az amerikai időszakra tehető. Tanulmányai „mellékes terméke” 1943-ban New Yorkban megjelent könyve, a *History and Technique of Old Master Drawings*.

Tolnaynak a korábban mesterének tekintett, majd kollegájaként barátjává váló Panofskyval itt, Princetonban romlott meg a kapcsolata. 1945-ben már teljes eltávolodásról számolt be Kerényi Károlynak.²¹ Az elhidegülés okait egyelőre még nem sikerült teljes mértékben felderíteni, de a mélyben alapvető szakmai ellentétet kell feltételeznünk, és ez szorosán kapcsolódik Tolnay tudománytörténeti pozíciójának problémájához is.

Tolnay számára a Budapesten, a Vasárnapi Körben kialakított gondolkodásmód – amelyhez hozzájárult a bécsi szellemtörténeti iskola hatása – maradt mindvégig meghatározó. Fülep Lajos Tolnayt 1931-ben, elsősorban Brueghel-könyve alapján a budapesti kör örököseként, szellemtörténészként tartotta számon,²² míg évtizedekkel

¹⁷ Lackó Miklós: Magyar irodalmi dokumentumok Tolnay Károly firenzei hagyatékából. *Élet és Irodalom*, 1995. január 6. 9. és Lenkei Júlia: Monsieur T. és Monsieur M. esete Madame C.-vel. Pótlapok Tolnay Károly „Mindenes könyv”-éhez. *Holmi*, 17. 2005. 976-977., 985.

¹⁸ Lenkei Júlia: New York-Princeton-Vasárnap. *Enigma*, 14. no 52. 2007. 46-56.

¹⁹ Tolnay egykori könyvtára Firenzében található, a Casa Buonarrotiban, a Firenzei Egyetem központi könyvtárában ill. művészettörténeti könyvtárában. Teljes katalógizálása folyamatban van.

²⁰ Levelek Tolnay Károlyhoz 1980. i. m. 155-160.; Lenkei i. m. 2007.; Lesznai Anna Tolnay Károlynak, é. n.: „Tolnaykám, külön köszönöm, hogy kissé felkelte a versírót bennem. Remélem, nem alszik el nyomtalanul. Máli”. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, ltsz.: V 2006/65/1.

²¹ Tolnay Károly Kerényi Károlynak, 1945. május 10. Ld. Lackó 1994. i. m.

később, úgy tűnik, ikonológusként hivatkoznak rá a leggyakrabban. Rényi András a két metódus sajátos ötvözetében látja Tolnay módszerét, amelybe, éppen heterogén mivolta miatt, a kritikusai attitűd nyomai is belevegyülnek.²³ Tolnay maga is elhatárolta magát az ikonológiától és az intuíciót, a mű „belülről való” megértését hangsúlyozta, szerinte azt „a műalkotás formájának, mint nyelvnek szellemi tapasztalata határozza meg.”²⁴ Érdekes, hogy elemzéseiben a leírásra mindig nagy hangsúlyt fektet, ami a „preikonografikus” lépésbe éppen ezt a „belülről való” megértést vegyíti. Bécsi, berlini, itáliai, heidelbergi tanulóévei után a harmincéves Tolnayt útja Hamburgba, Panofsky körébe vezette. Fontos tény, hogy Tolnay a németalföldi mesterek tanulmányozásától jutott el Michelangelóhoz. Élete végéig büszke volt a Flémallei mesterre (Robert Campinre), a XV. századi flamand festészet stílusfordulatában játszott szerepére, a Van Eyck testvérekre, Boschra vonatkozó felfedezéseire. Panofsky 1953-ban jelentette meg az *Early Netherlandish Painting* című munkáját, amelyben a „disguised symbolism”, a sokat vitatott „rejtett szimbolizmus” tételét bevezette. Tolnay ennek a felvetését, a korai németalföldi művészettel kapcsolatos munkáira utalva többször is magának tulajdonította. Az őt gyakran gyötrő sötét hangulatok nyomán vetette például papírra: „Viszont fény voltam és nap voltam és energiaforrás (csak az *elísméret* nem kaptam meg), mert befolyásoltam mesteremet, Fülep Lajost (Világnézet és művészet); Wilde Jánost (Med. káp.); Panofskyt («disguised symbolism» és Arnolfini portrait stb.) [...] Nem éltem tehát hiába, még ha emlék alig marad is utánam: nincs gyermek, nincs család, nincs barát.”²⁵ Urbach Zsuzsa egyenesen azt állítja, hogy (a Cassirer szimbólum-elmélete hatása alatt álló) Tolnay vetette fel elsőként a rejtett szimbolizmus lehetőségét 1932-ben a „Mérode-oltár angyali üdvözlétének” elemzése során, majd részletesebben kibontva 1939-ben.²⁶

Panofsky Tolnaynak a századfordulós esztétikából, a Vasárnapi Kör metafizikai idealizmusából, azaz fiatalokora első impulzusaiból táplálkozó módszerét – ami szerint a XIX. századi nagymonográfiák örököseként, az intuíciót központi szerephez juttatva próbálkozott a „műalkotás belülről való megértésével”, – minden valószínűség szerint problematikusnak tekintette, mint ahogy a „mestermű” mint érték-kategória vissza-visszatérő fogalmát is.²⁷ Ikonológusként tehát Tolnay nem bizonyult eléggé szigorúnak és neutrálisnak, és ez minden bizonnyal Panofskyval való szakmai együttműködését is megnehezítette. Tolnay ráadásul a kapott kritikákat igen rosszul

²² Fülep Lajos: Szellemtörténet. Hozzászólás Babits Mihály tanulmányához. [1931]. In: Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970.* Sajtó alá rend. Tímár Árpád. Bp., 1976. 324.

²³ Rényi András: Tolnay Károly, avagy a művészettörténeti utópia szelleme. „*Emberek, és nem frakkok*”. *A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai. Tudománytörténeti esszégyűjtemény.* Szerk. Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 13. no. 48. 2006. 315–328.

²⁴ Tolnay 1975. i. m.

²⁵ Princeton, 1959. január 25. idézi: Lenkei 2003. i. m. 202.

²⁶ Urbach Zsuzsa: Tolnay Károly művészettörténeti munkássága. Németalföldi művészet. *Ars Hungarica*, 7. 1979. 124.

²⁷ Ld. még Lackó 1994. i. m. 67–96.

viselte. Erről a firenzei Max-Planck-Institut Művészettörténeti Intézetében, az öt részes Michelangelo monográfia köteteiben, a könyvekkel együtt őrzött recenziókban olvasható pengeváltások is tanúskodnak, amelyek leginkább az intuíció alapján levont következtetéseket, a „túlcsiszolt” Michelangelo-képet és a források nem „kielégítő” felhasználását kifogásolják Tolnay monumentális munkájában.

A továbbiakban idézendő levelek egy konkrét, a princetoni tudományos közösség szintjéig elérő eset kapcsán kirobbant konfliktusra engednek következtetni, amely mögött talán szakmai féltékenység is rejtőzhetett. Amíg a Casa Buonarrotiban őrzött hagyaték kutathatóvá nem válik, addig továbbra is csak találgatni lehet az affér valódi okait. A kapcsolat Panofsky és Tolnay között igen hamar, már 1940-ben megromlott, legalábbis erre enged következtetni egy Stechownek írt levél: „Tolnay *shortcoming*jai egészen világosak számomra. De legutóbbi Michelangelo-felfedezései óta jobbnak tartom, mint a legtöbb kutatót. A személyisége egyébként sokat finomodott.”²⁸ 1942-ben azonban már megjelenik az a motívum is, ami végül a konfliktus kirobbanásához vezetett. Panofsky egy Adolph Goldschmidtnek írt levélben panasolja, hogy Tolnay nem hiszi el neki, hogy nem tudja több pénzhez, magasabb ösztöndíjhoz juttatni: „Minden művészettörténész ismerősünk jól van, csak Tolnay mérgeződik, hogy kevés pénzt kap, és furcsa módon ezért rám haragszik, pedig én nem tudok segíteni neki.”²⁹ Később hasonló megjegyzést tesz egy Fritz Saxl-nak írt levélben is, melyben éppen a 69 évesen nyugállományba küldött Walter Friedländer anyagi helyzete fölött érzett aggodalmának ad hangot.³⁰ 1945-ben az idős Friedländernek panasolja el, hogy talán még állását is elvesztheti az IAS-nál, ha nem is csak „Tolnitscher”, azaz Tolnay miatt: „...úgy érzem, hogy nemsokára nekem is állás után kell nézmem - nemcsak Tolnitscher, hanem más kedves kollégák miatt is, akik engem szívesen eliminálnának. *Habeant sibi*.”³¹

Végül azonban mégis Tolnay távozott az Institut for Advanced Studyból. Amikor 1951-ben egy európai utazás után (újra) visszatért Princetonba, egy Paulay Erzsébetnek írott levelében így emlékezett vissza az itt töltött évekre:

„Íme, három hete, hogy megérkeztem ide, ahol egykor tíz hosszú és nehéz évet éltem. Az ember akaratlanul és tudat alatt is valahogy megszereti azokat a helyeket, ahol soká élt, és ahol élve nem volt könnyű. Így jártam én is Pr.-nal: jó érzés viszontlátni rusztikus előkelőségét, jól tartott utcáit, szép fáit, és még a neogótikus stílusú épületek sem irritáltak, mint egykor...az ember sok mindent megszok. Tényleg boldogító volt Rinát viszontlátni és a lakást (home-ot), telve múltam emlékeivel, könyvekkel, bútorokkal, képekkel, amelyekhez személyes közöm van. [...] És mind-

²⁸ Panofsky 2005. i. m. 266.

²⁹ Uo. 366.

³⁰ „The only major worry on my mind - apart from Tolnay, who clamors for, and deserves, more money and refuses to believe that it is not within my power to get him some - is poor old Walter Friedlaender, who, having reached the fateful age of 69, was retired without an annuity and is literally vis-à-vis du rien.” Uo. 380.

³¹ Uo. 572.

járt nekiültem a munkának; egyelőre még nem megy oly jól, ahogy szeretném, még fáradt és fásult vagyok. De remélem, pár nap múlva formában leszek, és átdolgozom a telet: be kell fejezmem a IV. kötetet. Ennek a célnak mindent alárendelek. Ez sürgős tennivaló. Pillanatnyilag bizonytalan napokat élek: még nem tudom, mi lesz velem. Várom a választ, hogy megújítják-e a Fellowshipet. Azt hiszem azonban, hogy ettől sem szabad függővé tennem közvetlen jövőmet: a munkámat nem szabad megszakítanom, a kötetet be kell fejezmem, akár így lesz, akár úgy. Ehhez kérem Múzsámtól az erőt: a lelki és fizikai erőt.”³²

Az alábbiakban olvasható levéldízetek Tolnay princetoni munkakörülményeinek jobb megismeréséhez szolgálnak újabb adalékokkal.

*Esther S. Bailey*³³ levele *Frank Aydelotte*-nak³⁴ 1939. december 17-én³⁵

Kedves Dr. Aydelotte:

Dr. Charles de Tolnay tegnap reggel bejött és az Ön távollétében nekem mondta el, hogy segítségre van szüksége. 1939–1940-ben a New York-i Carnegie Részvénytársaság ösztöndíjasaként a School of Humanistic Studies tagja, de otthon dolgozik, saját könyvtárában egy monumentális Michelangelo-művön.³⁶ A kötet franciául már megjelenés előtt állt, de a háború következtében Dr. de Tolnay most itt van, és a munka angol nyelvű kiadására vár. Kétnyelvű (angol-francia) asszisztensre volna szüksége. Miss Cutter erre természetesen kiválóan alkalmas volna, de mivel négy másik professzornak dolgozik, nem terhelhetjük tovább. Dr. de Tolnaynak olyan valakire van szüksége, aki rendszeresen dolgozik vele a könyvtárában, azonban Miss Cutter³⁷ természetesen nem hagyhatja el Fuld Hallt. Talált egy kutatót, aki segít neki, és akit lehetőségeihez mérten ő maga fizet, most azonban már úgy látja, hogy pénzügyi segítség nélkül nem tudja befejezni munkáját. Kérdése az, hogy tudná-e az Intézet segíteni két-három hónapon keresztül havi 40 dollárral.

³² Princetontól, 1951. szeptember 20. Monsieur T. és Monsieur M. esete Madame C.-vel. Pótlapok Tolnay Károly „Mindenek könyv”-éhez. Közreadja Lenkei Júlia. <http://www.holmi.org/2005/08/monsieur-t>

³³ Esther S. Bailey (18??–1963), az Institute for Advanced Study titkára. A levél a The Institute of Advanced Study, Princeton, New Jersey címéről lett feladva.

³⁴ Franklin Ridgeway Aydelotte (1880–1956), tanár. 1939–1947 között az Institute for Advanced Study igazgatója. A levél a Florida Club, Highland Park, Lake Wales, Florida címre lett feladva.

³⁵ Erwin Panofsky, Frank Aydelotte, Charles de Tolnay, Robert Oppenheimer és Abraham Flexner leveleit Somorjay Selysette fordította. A levéldízetekhez tartozó lábjegyzeteket a Dieter Wuttke szerkesztette Erwin Panofsky: *Korrespondenz 1937 bis 1949*. Wiesbaden, 2003. jegyzeteinek felhasználásával Bardoly István és Markója Csilla készítette.

³⁶ Tolnay Michelangelo könyve 1943 és 1960 között jelent meg a Princeton University Press kiadásában, öt kötetben.

³⁷ Margot Cutter a Princeton University Press szerkesztője volt ebben az időben.

Ma reggel átmentem Panofsky professzorhoz, hogy kikérjem a véleményét. A következőket mondta:

„Általános meggyőződés, hogy Dr. de Tolnay az egyik első, ha nem a legelső élő Michelangelo-kutató. Ezt igazolja, hogy őt kérték fel a Michelangelo szócikk megírására az egyetlen létező nagy művészlexikon számára,³⁸ ahol kiváló cikke több oldalra terjed.

Studies in Iconography című könyvemben a Michelangelóról szóló fejezetben Tolnay tizenegy cikkét idézem. E tizenegy cikk közül öt teljesen új kutatási anyagon alapszik. Amikor Tolnaynak volt saját anyagi forrása, százával készíttetett fotókat, amelyek a művészettörténet számára igen fontosak, s amelyeket még soha nem publikáltak, eltekintve néhány nehezen hozzáférhető szaklapban megjelent felvételtől. Mind a tudományos minőség, mind az illusztrációs anyag okán valóban elsősorban fontos, hogy ez a hatalmas monográfia, amit három vagy négy kötetre tervez, és több mint tíz év kutatásán alapuló munka, megjelenjék angolul. A kiadó nem probléma. Már történt megkeresés. Amennyiben módjában van az Intézetnek támogatni Tolnayt egy 120 dollárt meg nem haladó összeggel, akkor tegye meg. Az Intézetnek elsőrendű érdeke fűződik ahhoz, hogy egy ilyen monumentális munka olyan tudóstól jelenjen meg, aki az Intézet tagja. A kötet rendkívül gazdag és egészen új anyagot tartalmaz.”

Panofsky professzor emlékeztetett rá, hogy felszabadított 100 - a saját publikációjára engedélyezett - dollárt és örömmel venné, ha ezt Tolnay könyvére lehetne fordítani. Ami a precedenst illeti, utánanéztem az irattárban és a következő, a School of Mathematics által publikációra fordított kiadásokat találtam:

Tagok, 1939-1940: 20,81 dollár

Tagok, 1938-1939: 43,94 dollár

Tagok, 1937-1938: 125,80 dollár

Dr. Tolnay köszönettel venné, ha megüzenné általam, hogy kérése teljesíthető-e, mivel ég a vágytól, hogy folytassa a munkát. Panofsky professzor készséggel válaszol, ha hozzá kíván fordulni.

Tisztelettel, *Esther S. Bailey*

*Erwin Panofsky levele Frank Aydelotte-nak, 1940. január 23-án*³⁹

Kedves Dr. Aydelotte!

Január 19-i kérésének megfelelően az alábbiakban küldöm azoknak a kutatóknak rövid jellemzését, akiket az 1940-1941-es akadémiai évre ösztöndíjra javasolnak:

1.) *Dr. Charles de Tolnay* 36 év körüli, Budapesten született. Előzetes tanulmányait Budapesten végezte, majd a frankfurti, berlini és bécsi egyetemeken tanult a

³⁸ K. Tolnai: Michelangelo. *Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler*. Hrsg. von Ulrich Thieme, Felix Becker. XXIV. Leipzig, 1930. 515-526.

³⁹ Panofsky az IAS címéről írt a Nasau utca 20. szám alá, Princetonban.

legkiválóbb művészettörténész professzoroknál, nevezetesen Adolf Goldschmidtnél Berlinben, P. Kautzschnál Frankfurtban és M. Dvořáknál Bécsben.⁴⁰ Dvořáknál doktorált Bécsben, 1930-tól privátdocens volt Hamburgban, ahonnan saját kérésére 1933-ban visszavonult. 1933 és 1939 között független kutatóként élt Párizsban, ahol azonban gyakran hívták előadni a Sorbonne-ra. Dr. de Tolnay kétséget kizárólag generációjának egyik legjobb, ha nem a legjobb művészettörténésze a középkor és a reneszánsz területén. Új eredményekkel járó kutatásai, amelyek meglepően sok új anyagot hoztak a felszínre – műtárgyat éppúgy, mint írott forrást – a következő területeken jelentettek új kezdetet:

1. Michelangelo (megszámlálhatatlan tanulmány, átfogó monográfia, amelyet most fordítanak angolra és hamarosan publikálásra kész)
2. id. Pieter Brueghel (különbéle cikkek, valamint Brueghel rajzainak kritikai kiadása, utóbbit M. J. Friedländer recenzálta, aki nyíltan elismerte, hogy de Tolnaynak igaza volt azokban a kérdésekben, amelyekben a recenzens egy korábbi publikációjában foglaltakat megkérdőjelezte, továbbá: Pieter Brueghel Ancien, Brüsszel, 1935).
3. Hieronymus Bosch (J. Bosch, Brüsszel, 1936)
4. A flamand festészet kezdete (különbéle cikkek és egy fontos könyv, Le Maître de Flemalle et les frères Van Eyck, Brüsszel, 1938).

A Boschról és a Flemalle-i Mesterről szóló könyveket a francia Akadémia díjjal tüntette ki, ami annál is figyelemreméltóbb, mert az ilyen típusú francia intézmények híresek arról, hogy milyen nehezen ítélnék díjat nem francia nemzetiségű kutatóknak. Dr. de Tolnay jelenleg az alapvető munkának ígérkező Michelangelo könyvének végső szerkesztésén, valamint több más, a reneszánsz művészet körébe tartozó kutatáson dolgozik. Tudományos alaposságához és konstruktív szelleméhez nem fér kétség, és lehetőséget kellene kapnia arra, hogy princetoni tanulmányait egy évvel meghosszabbíthassa.⁴¹ Ez annál inkább kívánatos, mivel Princetonban a művészettörténeti kutatás súlypontja egyre inkább a középkorra tevődik, így Dr. de Tolnay jelenléte kiegyensúlyozottá és átfogóvá teszi a programot.

Erwin Panofsky levele Fritz Saxl-nak⁴², 1942. október 17-én.⁴³

Kedves Öreg Sassetto!

Annyira megörültem a levelednek – nem kevésbé, mivel szegény Hedwigről érkező hírek valamivel jobbak, legalábbis a legutóbbiakhoz képest –, hogy azonnal vála-

⁴⁰ Helyesen: Adolph Goldschmidt (1863–1944), Rudolf Kautzsch (1868–1945), Max Dvořák (1874–1921).

⁴¹ Az ajánlást elfogadták, Tolnay 1939 és 1948 között volt ösztöndíjas Princetonban.

⁴² Fritz Saxl (1890–1948), művészettörténész. 1922-től a Kulturwissenschaftlichen Bibliothek Warburg munkatársa. 1933-ban a náci elöl a könyvtárral, illetve feleségével Gertrud Binggel Londonba költözött. 1929–1948 között a Warburg-könyvtár, illetve a Warburg Institute vezetője volt.

⁴³ A levél Princetonból ment a Warburg Institute címére, South Kensingtonba, Londonba.

szolok. [...] Az egyetlen komoly dolog, ami aggaszt – eltekintve Tolnaytól, aki, joggal, több pénzért lármázik, de nem akarja elhinni, hogy nem rajtam áll, hogy megszerzem neki – szegény öreg Walter Friedländer,⁴⁴ akit, miután elérte a fatális 69. életévét, minden járadék nélkül nyugdíjaztak és pillanatnyilag szó szerint a teljes nincstelenséggel kell szembenéznie. Halvány reményként mutatkozik egy Carnegie-ösztöndíj, de ha ez nem valósul meg, akkor nincs más hátra, amerikai barátainak és tanítványainak kell összefogniuk, hogy életben tartsák; tekintetbe véve az adókat, stb., ez bizony nem tűnik könnyű útnak. Mindazonáltal.

Bocsásd meg, kedves öreg Sassetto a locsogásomat, de leveled valóban megörvendeztetett és boldogan csevegek veled. Dora⁴⁵ legjobb kívánságait küldi neked, Gertrud Bingnek,⁴⁶ és mindenkinek, aki emlékszik ránk. Mint ahogy én is.

Most is, mint mindig

Erwin Panofsky, vagy másként Pan

Abraham Flexner⁴⁷ levele Frank Aydelotte-nak, 1944. október 11-én.⁴⁸

Kedves Frank!

Mintegy két héttel ezelőtt megkértem Panofsky professzort, hogy amikor legközelebb New Yorkban jár, keressen föl. Ma 11h körül eljött. Miután barátságosan elcsevegtünk a családjainkról és az Intézetről általánosságban, megkérdeztem, hogy ki dolgozik vele. Frankl⁴⁹ nevezte meg. Rákérdeztem de Tolnayra. „Több mint két éve nem beszéltem Tolnayval, és nem is fogok beszélni vele többet az életben.” – felelte.⁵⁰

Megjegyeztem, meglep, hogy egy idősebb ember ilyen barátságtalan magatartást tanúsít egy fiatalabbal szemben, aki maga is menekült. Mire ezt felelte: „Semmi közöm hozzá a jövőben, életem végéig.”

Mire én: „Panofsky professzor, valóban úgy gondolja, hogy a jelenlegi békétlenség ilyen tartós lesz?”

Azt felelte: „Ha rajtam áll, igen.” Aztán felkelt, hogy távozzék, én pedig megkér-

⁴⁴ Walter Friedländer (1873–1966), művészettörténész. 1914–1933 között a freiburgi egyetem tanára. A nácik elől 1935-ben az USA-ba emigrált. Előbb a University of Pennsylvania, majd a New York University tanára volt.

⁴⁵ Dora Mosse (1885–1965), művészettörténész. Panofsky felesége.

⁴⁶ Gertrud Bing (1892–1964), művészettörténész, filozófus. 1922-től a Kulturwissenschaftlichen Bibliothek Warburg munkatársa. 1954–1964 között a Warburg Institute igazgatója volt.

⁴⁷ Abraham Flexner (1866–1959), tanár, neveléelméleti szakember. Az ő javaslatára alapította Louis Bamberger és felesége az Institute of Advanced Study-t 1930-ban. 1939-ig az intézet igazgatója volt.

⁴⁸ A levél Flexner New York-i címéről érkezett (522. Fifth Avenue, N. Y. 18) Aydelotte-nak Princetonba.

⁴⁹ Paul Frankl (1878–1962), művészettörténész. A hallei egyetem professzora volt. A nácik elől 1933-ban emigrált, majd 1938-ban az USA-ba költözött. 1940-től az Institute of Advanced Study tanára.

⁵⁰ Más levelekben Panofsky utal arra, hogy Tolnay haragszik rá és személyesen őt teszi felelőssé azért, amiért nem fizetik meg jobban. Dieter Wuttke megjegyzése.

deztem: „Dr. Aydelotte tud erről a helyzetről?”

„Úgy gondolom, hogy tud”, felelte.

Erre ezt mondtam neki: „Meg fogom kérni Dr. Aydelotte-ot, hogy a következő ülés alkalmával hívja fel erre az Igazgatóság figyelmét. Megítélésem szerint azonban úgy fognak határozni, hogy kettejük közül az egyiknek mennie kell, és gyanítom, hogy a döntés a fiatalabb számára lesz előnyös.” Mindazonáltal megmondtam neki, hogy semmit nem szándékozom tenni, mielőtt Dr. Aydelotte válaszolna. Ezek után haragosan kirozott a szobából, egy menetközben odavetett „vizontlátással”.

Azért említtem az egészet, mert véleményem szerint olyan ügyről van szó, amiről a lehető leghamarabb beszélned kellene Panofskyval. Panofsky kicsinyesen viselkedik, szerintem féltékeny a fiatalabbra, jóllehet fogalmam sincs arról, hogy min vesztek össze.

Legjobbkat kívánva neked és Marie-nak,
Őszinte híved

Aláírás A. F.

*Erwin Panofsky levele Frank Aydelotte-nak, 1944. október 12-én.*⁵¹

Kedves Dr. Aydelotte!

Anélkül, hogy az ügynek túl nagy jelentőséget tulajdonítanék, úgy tartom helyénvalónak, hogy tájékoztassam Dr. Flexner New York-i irodájában tett látogatásomról, amelyre az ő írásbeli kérésére került sor, „egy olyan ügyben – mint írta –, ami engem igen érdekelhet.”

A szokásos barátságos udvariassági formáságokat követően dr. Flexner megkérdezte, hogyan halad a munkám, mire azt feleltem, hogy amennyire meg tudom ítélni, nagyon elégedett vagyok vele. Dr. Flexner ezután megkérdezte, hogy kivel dolgozom, mire azt válaszoltam, hogy munkám szorosan kötődik Dr. Frankléhoz, aki igen kedvesen segített új könyvem előkészítésében, és akinek az *Art Bulletin*-ben megjelenő következő cikkének egy szakaszát én írom. Erre fel Dr. Flexner megkérdezte: „És mi a helyzet Dr. de Tolnayval?”. Elmondtam neki, hogy több mint egy éve nem láttam Dr. de Tolnayt és nem is beszéltem vele.⁵² Dr. Flexner erre a következőt mondta: „Megmondom, mit fog tenni. Azonnal felkeresi Dr. de Tolnayt...”. Ezen a ponton, attól tartok, félbeszakítottam Dr. Flexnert és megmondtam neki, hogy ez sajnos teljesen kivihetetlen, mivel Dr. de Tolnay magatartása lehetetlenné tette számomra, hogy újra felvegyem vele a személyes kapcsolatot. E rövid kijelentést követően Dr. Flexner így szólt, és ezt idézem: „Nos, ha nem teszi, kettejük közül az egyik el fogja veszíteni az állását.”

⁵¹ Princetoni levélváltás.

⁵² Egy 1943. május 18-án kelt, írógéppel írt levélben Tolnay keserű szemrehányást tesz Panofskynak azért, amiért utóbbi Tolnay intézeti munkájának (IAS) kezdete óta azon lett volna, hogy ösztöndíját a lehető legalacsonyabban tartsa. Egy géppel írt levéltervezetben Panofsky visszautasítja ezeket a szemrehányásokat és azzal zárja sorait, hogy személyes levelezésüket ezzel befejezettnek tekinti. Dieter Wuttke megjegyzése.

Úgy véltem, hogy ez a megjegyzés nem megfelelő alap a további eszmecseréhez. Tekintettel azonban Dr. Flexner korára, tartózkodtam bármilyen megjegyzéstől, felálltam, meghajoltam és elköszöntem.

Nincs belelátásom abba, hogy - ha egyáltalán - milyen alapon kíván Dr. Flexner a megjegyzésében jelzett irányban hivatalos lépéseket tenni. Mindazonáltal szerettem volna, amíg még frissen él az emlékezetemben, a látogatást az én verziómban is rögzíteni.

A legőszintébb tisztelettel

Erwin Panofsky

*Frank Aydelotte levele Abraham Flexnernek, 1944. október 17-én.*⁵³

Kedves Dr. Flexner!

Megkaptam október 11-i levelét és nagyon sajnálom, hogy valami arra ösztönözte, hogy azt mondja Panofskynak, amiről levelében beszámol. Úgy vélem, hogy meg kellene egyeznünk abban, hogy az ehhez hasonló ügyekben azt az eljárást követjük, amit az akadémiai gyakorlat szentesített, s ami szerint az igazgatósági tagok az Igazgató útján foglalkoznak a fakultás tagjaival. Ez az eljárás ebben az esetben is megkímélte volna Önt attól a - meggyőződésem szerint - félreértéstől, amellyel vajúdik.

Ez a vita nézetem szerint nem olyan természetű, amellyel az Igazgatóságnak kellene foglalkoznia. Ha azonban ragaszkodik ehhez, természetesen kész vagyok információval szolgálni. Szerencsére van olyan bizottságunk, amely az intézeti politikával foglalkozik. Levelét, e levél másolatával együtt elküldöm az Elnöknek, és kész vagyok az Igazgatóság utasításait követni atekintetben, hogy ez az ügy szóba kerüljön a következő ülésen, avagy sem.⁵⁴

Legmélyebb tisztelettel

Frank Aydelotte

⁵³ A levél Princetonból ment Flexner New York-i címére.

⁵⁴ A tárgyalások lefolyásáról a Panofsky-levelek kritikai kiadásának szerkesztője sem tud további információval szolgálni. Erwin Panofsky Tolnay karrierjéhez nyújtott segítségét több levél bizonyítja. Panofsky általában is jellemző segítőkészségéről a kritikai kiadás második kötetének névmutatója tájékoztat, EP címszó alatt: itt van feltüntetve azok névsora, akiket Panofsky így vagy úgy támogatott. Aydelotte egy 1943. szeptember 3-án kelt, Helen Gorellnek (*Time Magazine*) címzett levelét, amelyben a *Time* kérésére a Dürer-kötet megjelenése kapcsán jellemzi Panofskyt, ezzel fejezi be: „csatolom levelemhez a Princeton University Press tavaszi katalógusának egy lapját, amelyből látni fogja, hogy de Tolnay Michelangelo könyvének első kötete Panofsky könyve mellett jelenik meg. De Tolnay, Intézetünk tagja, a fiatalok azon végeláthatatlan sorába tartozik, akiket Panofsky segített és bátorított.”

*Robert Oppenheimer*⁵⁵ levele Tolnay Károlynak, 1948. február 2-án.⁵⁶

Kedves Dr. de Tolnay:

Azóta, hogy hónapokkal ezelőtt először beszéltem velem munkája folytatásáról az Intézetnél, nagy élvezettel olvastam könyvének első kötetét,⁵⁷ és arra is volt módom, hogy jövője kérdését megvitassam több barátjával itt, az egyetemen, valamint Dr. Flexnerrel.

Nyilván megérti, hogy nem szívesen játszanék szerepet egy jól folyó, s civilizációnk megértése szempontjából nyilvánvalóan értékes munka megszakításában. Éppen ezért, a School of Humanistic Study-ban folytatott kellő megbeszélést követően megkérdeztem az Intézet fakultását, hogy hajlandó volna-e felülvizsgálni múltbeli döntését és újra tárgyalni ezt a kérdést annak érdekében, hogy érdemeinek megfelelően lehessen megfontolni. A fakultás úgy döntött, hogy nem vizsgálja felül a döntését és megkért, hogy korábbi lépését tekintsem az Igazgatóra nézve kötelezőnek.⁵⁸

Sajnálattal értesítem az ügy illetén kimeneteléről.

Tisztelettel

Robert Oppenheimer
Igazgató

Másolat – Miss Welton⁵⁹: A School of Humanistic Study tájékoztatására

⁵⁵ J. Robert Oppenheimer (1904–1967), fizikus. 1947–1966 között az Institute of Advanced Study igazgatója. Ő volt az atombombát megalkotó Manhattan-program vezetője.

⁵⁶ Princetoni levélváltás.

⁵⁷ Oppenheimer Tolnay többkötetes Michelangelóról írott munkájára gondol. Az adott időpontig három kötete jelent meg a Princeton University Pressnél. 1. *The Youth of Michelangelo* (1943, ²1947), 2. *The Sistine Chapel* (1945), 3. *The Medici Chapel* (1948)

⁵⁸ A határozat azt mondta ki, hogy Tolnay alkalmazotti viszonya az IAS-nél 1948. június 1-jével megszűnik. Ezt a határozatot azután készítették elő, hogy J. Robert Oppenheimer 1947. október elsejével átvette az IAS igazgatói hivatalát. Abraham Flexner, Oppenheimer kétszeres elődje, Tolnaytól származó információi alapján két, 1947. december 10-én, illetve 16-án kelt levelével erőteljesen bekapcsolódott a döntéshozatal folyamatába. Ezekben a levelekben nemcsak Oppenheimert támadja élesen, kétségbe vonva annak igazgatói kompetenciáját, hanem Panofskyval kapcsolatos régi előítéletét is feleleveníti, miszerint utóbbi gyógyíthatatlan irigységgel akadályozza a fiatalabb kollégák karrierjét. A források között semmilyen irat még csak nem is utal vétkes magatartásra Erwin Panofsky vonatkozásában. Kurt Weitzmann: *Sailing with Byzantium from Europe to America. The Memoirs of an Art Historian* (Munich, 1994. 93.) című könyve támogatni látszik Flexner álláspontját, amit tekintetbe kell venni, amint azonban azt is, hogy Panofsky az évek során kitartóan támogatta Weitzmann. (Dieter Wuttke megjegyzése.)

⁵⁹ Marian C. Welton, 1948 és 1951 között az IAS School of Humanistic Study titkárnöje.

*Robert Oppenheimer levele Abraham Flexnernek, 1948. március 22-én.*⁶⁰

Kedves Dr. Flexner!

Hetekkel ezelőtt, hosszú beszélgetésünk alkalmával megígértem Önnek, hogy írok, ha a de Tolnay ügyben döntés született. Itt az ideje, hogy megtegyem.

Beszélgetésünk után de Tolnay valamennyi intézeti kollégáját megkérdeztem, hogy hajlandó volna-e újragondolni azt a döntést, amelyet tavaly olyan határozottan kifejezésre juttattak. Az ügy természetét tekintve egyedül Panofsky volna szakmailag alkalmas arra, hogy értékelje de Tolnay munkáját, jóllehet legtöbbünk – laikusként – olvasta és tanulmányozta. Panofsky, tekintettel megkeseredett kapcsolatukra, határozottan elzárkózott attól, hogy bármi módon belekeveredjék az ügybe. A fakultás többi tagja azonban nem kívánta az ügyet újratárgyalni és arra kér, hogy tekintsem korábbi ajánlásukat kötelező jellegűnek.

Függetlenül attól, hogy a jövőben szükséges vagy kívánatos lesz-e a jelenlegihez hasonló esetekben kikérni a fakultás egyetértését, pillanatnyilag nem volt olyan opció, amely ne sértette volna értelmetlenül és mélyen a kollégáimat. Különösen képpen mivel nem rendelkeztem sem olyan szakmai belátással, sem olyan speciális információval, ami álláspontomat az övékkel szemben megalapozhatta volna.

Következésképpen értesítettem de Tolnajt, hogy nem maradhat kapcsolatban az Intézettel, egyúttal kifejeztem legmélyebb sajnálatomat afölött, hogy egy ilyen ígéretesen beindított kutatást félúton magára kell hagynunk. Tudom, hogy ebben Ön is osztozik velem; azt is tudom, hogy más időkben, más szereplőkkel, más intézkedés született volna. Értesüléseim szerint de Tolnaynak jó esélye van arra, hogy munkáját Guggenheim-ösztöndíjjal folytassa. Remélem, hogy így is lesz, és hogy a mi mégoly elégtelen és nevetséges szereplésünk dacára sem fog munkája hátrányt szenvedni.

Az Intézet egyébként jobbára virul és jövőjét illetően nem vagyok remény híján. Ha majd e remények közül egynémely történelemmé válik, nagyon szívesen megke-resném Önt.

Szívélyes és meleg jókívánságokkal,

Robert Oppenheimer

*Abraham Flexner levele Robert Oppenheimernek, 1948. március 26-án.*⁶¹

Kedves Doktor Oppenheimer:

Kézhezvételétől tűnődöm március 22-i levele fölött. Nem könnyű megválaszolni, mivel a levél egyfajta aggodalommal tölt el az Ön és az Intézet jövőjét illetően. Felmerül a kérdés, nem történt-e olyan precedens, amely a jövőben kényelmetlenné válhat. Másrészt viszont egyre inkább az a meggyőződés alakul ki bennem, hogy ne tegyek semmit, ami az Ön és kollégái számára megnöveli a nehézségeket, netán újabbak vált ki.

⁶⁰ A levél Princetonból ment Flexner New York-i címére.

⁶¹ A levél Flexner New York-i címéről ment Princetonba.

Nem csodálkoznék, ha korábbi leveleim mélyen aggasztották volna Önt. Megkérhetem, hogy töröljön belőlük mindent, ami esetleg gondot okoz Önnek? Önnek személyesen is, és az egész Intézetnek legjobb kívánságaimmal, higgye el.

Legőszintébb híve

Abraham Flexner